

մին կործանելով՝ հետևորդ զորագունդերու մէկ մասը կասեցաւ յառաջանալէ: Նոյն միջոցին թէպէտ և Միհրդատ Հոռմայեցւոյն վրայ յաղթութիւն մը շահեցաւ, սակայն դժբախտաբար անկէ օգտուել չկարենալով՝ դարձեալ գետին միւս կողմն անցաւ, սպասելով նոր ուժերու: Տրիարիոս իր ձմերոցը հաստատեց Գագիւրայի (Թուրխալ) քով, իսկ Միհրդատ անոր դէմը Ձելա (Ձիլէ) քաղաքին քովերը: Երկու հակամարտ կողմերն ևս հետեւաբար մի քիչ դէպարեւմուտք յառաջ շարժած էին: Իրօք ալ Իրիսի երկակողմեան եզրադաշտերն ու ճամբաներն այնպիսի դիրք մ'ունին, որ հնարաւութիւն կայ ուրոյն ուրոյն երկու բանակներու անոնց վրայ միաժամանակ զօրաշարժ ընելու:

Միհրդատ 67ին պատրաստուեցաւ ամբողջ մը պաշարել, որուն դիրքն անստույգ է թէեւ, սակայն շատ թանկագին աւար կը պարփակէր իր մէջ, զոր հոռմայեցի զինուորները կողոպտած էին: Հո՛ս ևս ահա երեւան եկաւ Հոռմայեցոց անկարգապահ ուղին: Ասոնք որպէս զի զՄիհրդատ իր սրուշուճէն ետ կեցընեն և իրենց աւարը չկորսնցնեն, ստիպեցին Տրիարիոսը՝ հակառակ իսկ անոր խորին համոզման, յարձակում գործել Միհրդատի վրայ: Միհրդատ՝ Ձելա քաղաքին կողմերը, Սկոտիոս լեռան վրայ կը գտնուէր: Ձելայի միջավայրը կը բնորոշուի բազմաթիւ կոնաձեւ լեռներով, որոնց մին եղած ըլլալու էր նաև Սկոտիոս կոչուած լեռը: Արդ, Տրիարիոս Իրիսի անցնելով՝ յարձակեցաւ Միհրդատի վրայ: Ձելայի դէպի հիւսիս, Իրիս՝ վեթիսարի ժայռերով եզերուած նեղ ու խորունկ կիրճէ մը կը հոսէ: Հոռմայեցիները շարաշար պարտուեցան, և այս կիրճը կամ անոր կողմնակի բացուող մէկ ձորը թափուելով՝ ամբողջովին բնաջինջ եղան կորսուեցան: Նոյն կուրին մէջ ինկաւ նաև Տրիարիոս (67ի դարնան):

Լուկուլլոս, որ չէր յաջողած աւելի կանուխ ճամբայ հանել իր զինուորներն իրենց հանգստաւէտ ձմերոցէն, հիմա սկսաւ յետախաղաց ըլլալ ա՛յն միւս կողմն ճամբաներուն վրայէն, որոնց վրայէն յառաջխաղաց եղած էր, երկու տարի առաջ, դէպի Հայաստան — այս է՝ Խարբերդ—Մալաթիա—Սեբաստիա զձով: Նոյն միջոցին տիրացած էր Տիգրան իր պետութեան սահմաններուն:

Լուկուլլոս յոյս ունէր թէ Տիգրան պիտի ուզէր անպատճառ նոր ճակատ մը ևս խնդարել: այս նպատակով ալ ուղեց կիսաբոլոր շրջան մ'ընելով Տիգրանի վրայ յարձակիլ: Ձինուորները սակայն, որոնց ճառագիւթեան ժամանակը լրացած էր մասամբ, այս անգամ ևս հետեցին իրենց զօրավարին, Սեբաստիոյ մօտերը: Լուկուլլոս պաշտօնանկ հռչակուեցաւ Հոռմի մէջ, և անոր յաջորդ կարգուեցաւ Պոմպէոս, որ Միջերկրականի մէջ ծովահէններու դէմ ըրած արշաւանքէն դեռ նո՛ր էր վերադարձած յաղթանակով: Պոմպէոսի ենթահրամատարը՝ Մարկիոս Ռեկս, որ երեք հոռմայեցի լեզէոններով Կիլիկիա նստած էր, մերժեց անոր գործակցիլ: Լուկուլլոս իհարկէ տեղեակ ըլլալով այս անցուդարձերու, քաջուեցաւ արեւմուտք, դէպի միջին ընթացքն Ալիսի, ուր կրցաւ նա վերջապէս իր զինուորները համոզել, զոնէ մինչեւ աշուն դրօշի տակ մնալ: Այսպէս ուրեմն ասպարէզը բաց մնալով Հոռմի երկու սիւրբի՝ թշնամիներուն, Միհրդատ կը վերադարձէ իր պետութեան բոլոր երկիրները, իսկ Տիգրան կրկին կ'աշխարհակալէ Կասպի գոլկիան:

Սակայն ևս այնպէս, ո՛չ մին ևս ո՛չ միւսը չյաջողեցան այնպիսի նոր սյոժ մը համախմբել, որ կարող ըլլար սարսափ ազդել Հոռմայեցոց: Անոնք արդէն իսկ քիչ յետոյ իրարմէ ևս պատակուելով՝ վերջ տուին իրարու մէջ գոյացած համախորհուրդ գործակցութեան. նախ՝ որովհետև Տիգրան դարձեալ սկսաւ կտակածիլ Միհրդատէ, և երկրորդ՝ որովհետև իր որդիներէն միոյն ասպտամբութեան պատճառով հարկադրուած էր բանակով Հայաստան արշաւել, ուր Պարթեւներու դէմ նոր պատերազմի մը բռնուեցաւ, որ զինքն երկար տեւ հոն մնալ ստիպեց: Միհրդատ չկրցաւ Խրիմի պոնտական ուժերն իր դրօշին տակ համախմբել, որովհետև իր որդին՝ Մաքարէս իշխանը, իրմէ ասպտամբած ու վերջնականապէս Հոռմայեցոց կողմն էր անցած:

Հ. Գ. ԳԱՐԱՄՓՆԵԱՆ
(Շարունակելի):

Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien in den Jahren 833—887¹.

VON RICHARD VASMER.

Der letzte von *al Ma'mūn* ernannte Statthalter von Armenien war, *Ja'qūbi* II, 566 zufolge, *al Hasan ibn 'Alī al Bādġisī al Ma'mūnī*. *Balāduri* 211 läßt ihn erst unter *al Mu'tasim* den Statthalterposten antreten. Sein Name steht auf einigen Dirhems des Jahres 220 (835) aus *Medinat Arrān*². Die Hauptsorge *al Mu'tasims* in betreff der nördlichen Grenzländer war die Bekämpfung des *Bābak*, welcher schon im Jahre 201 in *al Badd*, einem Orte an der Grenze zwischen *Arrān* und *Aderbaigān*, einen Aufstand angezettelt hatte und dessen Macht beständig zunahm, so daß er schließlich ganz *Ader-*

¹ Այս յօդուածը գրուած է յատկապէս «Հանդէս Ամսօրեայի», համար: Հեղինակը 1925ին Записки Коллегии Востоковедов, I, ի մէջ գրած էր «Хронология наместников Армении при первых Аббасидах», որուն հայերէն թարգմանութիւնը տուինք թերթիս 1928 տարեշրջանի ընթացքին (Հայաստանի ուսիկաններու ժամանակագրութիւնը առաջին Ապպասեանց օրով, էջ 44, 157, 458): Իսկ թերթիս 1927ի նոյն-դեկ. թուին մէջ (էջ 865) հրատարակած ենք ալ-Ամին եւ ալ-Մամուն ամիրապետներու ժամանակակից ուսիկաններու մասին իր մէկ յօդուածը. ներկայ գրութիւնս նախորդին շարունակութիւնն եւ ամբողջացումն է ուսիկանական շրջանի պատմութեան: Հեղինակին բաղձանքին համաձայն գերմաններէն բնագիրն հրատարակելէ յետոյ պիտի տանք սոյն վերջին երկու գրութեանց հայերէն թարգմանութիւնը: Խմբ. Հ. Ա.

² T n° 1847, DORN n° 486, M 44 n° 779. Vs. Glaubenssymbol in drei Zeilen. Randlegende mit Daterung *Mednat Arrān* 220. Am äußersten Rande, durch zwei Kreise von der Randlegende getrennt, sechs Ringelchen. Zwischen den vier oberen Ringelchen عروة بشر بن عبدوه. Rs. Im Felde: محمد رسول الله || المو به || المعتمم بالله || خليفة الله || الامامونى || ح محمد رسول الله. Randlegende, durch zwei Kreise vom Felde getrennt: محمد رسول الله. Wer der auf diesen Münzen genannte *Bisr ibn 'Urwa* war, ist unbekannt.

baigān unter seiner Gewalt hatte und dessen Anhänger sich auch im persischen *Jraq* ausbreiteten. Im Jahre 218 erlitten diese gegen die Truppen des Kalifen unter *Ishāq ibn Ibrāhīm* bei *Hamadān* eine Niederlage³. Danach wurde *Abū Sa'īd Muḥammed ibn Jūsuf al Merwazī at Tuġrī* nach *Aderbaigān* geschickt, um die Befestigungen zwischen *Ardebīl* und *Zengān* instand zu setzen und dieser Feldherr brachte dem *Bābak* selbst eine Niederlage bei (*Ṭabarī* III, 1171). Ob er gerade Statthalter von *Aderbaigān* war, wird nicht gesagt. Danach wird ein *Muḥammed ibn al Ba'it* erwähnt, der den Herrn von *Marand 'Işma al Kurdī*, welcher zu *Bābak* übergegangen war, samt seinem ganzen Anhang durch List gefangen nahm und zum Kalifen abführte. Zur selben Zeit wurde *Ṭahir ibn Ibrāhīm*, der Bruder des schon erwähnten *Ishāq ibn Ibrāhīm*, nach *Aderbaigān* gesandt, aber ob einer von diesen Männern den Statthalterposten bekleidete, wird nicht mitgeteilt (*Ja'qūbi* II, 577—578).

Im Jahre 220 sandte *al Mu'tasim* den *al Afšīn Haidar ibn Kaūs al Osrūsānī* zur Bekämpfung des *Bābak* und ernannte ihn, *Ja'qūbi* II, 578 zufolge, zum Statthalter aller Gebiete, welche er auf seinem Kriegszuge passieren würde. Da *al Afšīn* sich in *Barzand* festsetzte und die Operationen von dort aus leitete, ist es sicher, daß er Statthalter von *Aderbaigān* war; da die Statthalter von Armenien bis zum Jahre 225 von ihm ernannt wurden, unterliegt es keinem Zweifel, daß auch Armenien zu seiner Statthalterschaft gehörte (vgl. *Weil* II, 326). Die vorhin erwähnten *Muḥammed ibn Jūsuf* und *Muḥammed ibn al Ba'it* nahmen an den Kämpfen auch weiterhin teil⁴, wirkten aber unter *al Afšīns* Oberbefehl. Im *Ramaḍān* 222 wurde *al Badd* erobert und am 10. *Šawwāl* desselben Jahres *Bābak* gefangen genommen (*Ṭabarī* 1197—1228).

Zum Statthalter von Armenien ernannte *al Afšīn*, *Ja'qūbi* II, 579 zufolge, gleich bei seiner Ankunft in *Aderbaigān*, den *Muḥam-*

³ *Ṭabarī* III, 1165, *Weil* II, 298, *DAGHBASCHEAN*, Gründung des Bagratidenreiches 5.
⁴ *Ṭabarī* III, 1172—1178, 1197—1226 und 1190, 1193.

med *ibn Sulaimān al Azdī as Samarqandī*⁵. Gegen diesen erhob sich in *Arrān Sahl ibn Sunbāt*, der den *Muḥammed*, welcher gegen ihn nichts ausrichten konnte, in die Flucht schlug (vgl. *Balādūrī*, 211). Als dann in *Wartān* im Jahre 224 auch noch *Muḥammed ibn 'Ubaidallah al Wartānī*⁶ aufständisch wurde, sandte *al Afšīn* gegen diesen den *Mankgūr al Fergānī*, der ihn besiegte. Auf die Fürbitte des *'Alī ibn Jahjā al Armenī* begnadigte *al Mu'tašim* den *al Wartānī*⁷.

Danach ernannte *al Afšīn* zum Statthalter von Armenien den *Muḥammed ibn Ḥālid Buḥārāhudāt* (*Ja'qūbī* II, 580), welcher unter ihm gegen *Bābak* gekämpft hatte⁸. *Buḥārāhudāh* bekriegte die *Šanāriten* und wurde in *Tiflis* von *Ishāq ibn Ismā'il* freundlich aufgenommen (vgl. *Handes* 40, 877).

Der nächste von *al Afšīn* ernannte Statthalter von Armenien hieß *'Alī ibn al Ḥusain ibn Siba' al Qaisī*, welcher ein Schwächling war und den Zunamen *al Jatīm*, d. h. die Waise, erhielt (*Ja'qūbī* II, 580). *Al Mu'tašim* ernannte darauf den *Ḥālid ibn Jazīd ibn Mazjad aš Šaibānī*, der schon früher diesen Posten bekleidet hatte⁹. Da

⁵ Nach MARQUART, Osteurop. Streifzüge, 462, identisch mit dem von Moses Kaŕankatwaci, 270, erwähnten *Emir Badšli* oder *Badogī*.

⁶ *Ja'qūbī* II, 580. Das Datum steht bei *Ibn al Atīr* VI, 362, der ihn *Muḥammed ibn 'Abdallah al Wartānī* nennt, und bei *Ṭabarī* III, 1301, bei dem er *'Abdallah al Wartānī* heißt (s. MARQUART, I. I. 461).

⁷ *Ja'qūbī* II, 580. Nach *Ṭabarī* III, 1302 (*Ibn al Atīr* VI, 362) im *Muḥarram* 225.

⁸ *Ṭabarī* III, 1197, 1203, 1204, 1207—1209, 1211, 1215. MARQUART, I. I. 461.

⁹ Vgl. *Handes* 40, 876—877. Dieser *Ḥālid* ist offenbar identisch mit dem von Johannes Katholikos (Übers. St. Martin, 101—102) erwähnten *Houl* (*Daghbaschean*, 8). Dann wurde aber dieser *Houl* zum ersten Male nicht 818 (202—203, vgl. St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, 417, 343), sondern erst 827/8 (212) nach Armenien gesandt und blieb dort nicht 17 Jahre, wie St. Martin meint, sondern nur sechs Jahre, bis 832 (217). Johannes Katholikos, 101—102, und *Stepanos Orbelian* (BROSSET, *Hist. de la Siounie* II, 101) zufolge, besiegte er den Empörer *Sewāta*, welcher sich mit einigen armenischen Fürsten vereinigt hatte und dessen Empörung Samuel von Ani (BROSSET, *Collection* II, 421) ins Jahr 818 setzt. Nach Johannes Katholikos fiel *Sewāta* in der Schlacht bei *Kawakert* am *Hrazdan*, nach *Stepan Orbelian* rettete er sich durch die Flucht. *Ja'qūbī* II, 566, erzählt, daß *Sawāda*

aber, wie dem Kalifen sein Postmeister berichtete, *Hālid's* Ankunft im Lande eine offene Empörung hervorgerufen hätte, rief *al Mu'tašim* den *Ḥālid* zurück und beließ den *'Alī ibn al Ḥusain* in seinem Amte. Indessen empörten sich ein paar Tage darauf die eigenen Truppen gegen „die Waise“, und der Kalif sandte den *Ḥamdūjeh ibn 'Alī ibn al Faql* hin, welcher denn auch wahrscheinlich als letzter Statthalter von Armenien unter *al Mu'tašim* anzusehen ist¹⁰.

Zum Statthalter von *Aderbaigān* hatte *al Afšīn* nach der Gefangennahme *Bābaks* (222) den *Mankgūr al Fergānī*, *al Afšīn's* Schwager ernannt. Im Jahre 224 (838/9) empörte sich dieser *Mankgūr* (*Ṭabarī* III, 1301) und tötete mehrere Anhänger des Kalifen (*Ja'qūbī* II, 583). Mit der Bekämpfung dieses neuen Rebellen beauftragte *al Afšīn*, *Ja'qūbī* zufolge, den Stammvater der *Sāgiden*, *Abū-'s Sāg Diwdād*. Es wurde aber dem Kalifen hinterbracht, daß *al Afšīn* im Einverständnis mit *Mankgūr* handle, und daher übertrug *al Mu'tašim* die Niederwerfung dieses Aufstandes dem Türken *Bugā* dem Älteren, welcher den *Mankgūr* im Jahre 225 (*Ṭabarī* III, 1302) oder 226 (*Ja'qūbī* II, 584) gefangen nach *Sāmarrā* brachte.

Es ist merkwürdig, daß *Ja'qūbī* an dieser Stelle (II, 583) berichtet, daß *Mankgūr* den *Muḥammed ibn 'Ubaidallah al Wartānī* umbrachte, und diesen *al Wartānī* dabei auf eine Stufe mit den Anhängern des Kalifen stellt, wo er doch drei Seiten früher erzählt hat, daß *Mankgūr* den Aufstand des *al Wartānī* niederschlug und daß

ibn 'Abd-al Ḥamid al Ġahhāfi zu *Ḥālid* nach *Hilāl* kam und Amnestie erhielt. St. Martin setzt die Schlacht am *Hrazdan* ins Jahr 825 (209—210), was zu *Hālid's* Statthalterschaft nicht paßt. Vorher hatte mit *Sawāda ibn 'Abd-al Ḥamid* der Statthalter *'Isā ibn Muḥammed ibn Abū Ḥālid* (205—208, vgl. *Handes* 40, 871) zu kämpfen gehabt. Doch scheint mir der Name *Houl* eher aus *Ḥālid ibn Jazīd* verdorben zu sein, denn aus dem Namen des *'Isā ibn Muḥammed ibn Abū Ḥālid*. Auch ist es wahrscheinlicher, daß sich die 17 Jahre des *Houl* auf die lange Statthalterschaft *Hālid's*, als auf die kurze Regierung *'Isās* beziehen, zumal *Ḥālid* ja später wieder hingeschickt wurde.

¹⁰ Dieser *Ḥamdūjeh* ist wahrscheinlich derselbe, welcher später unter *Bugā* dem Älteren als Feldherr wirkte (*Thoma Artsruni*, BROSSET, *Collection d'histoires* I, 122, 126).

al Wartānī vom Kalifen begnadigt wurde. Diese beiden sich scheinbar widersprechenden Berichte eines und desselben Schriftstellers lassen sich meines Erachtens nur auf die Weise miteinander in Einklang bringen, wenn man annimmt, daß dieser *al Wartānī*, nachdem er Begnadigung erhalten hatte, sogleich nach *Arrān* zurückkehrte und dort, als Anhänger des Kalifen, von *Mankgūr* getötet wurde. Das muß sich dann aber alles im Laufe des Jahres 225 abgespielt haben, denn in diesem Jahre wurde *al Afšīn*, welcher demselben *Ja'qūbī* zufolge vom Kalifen den Auftrag erhielt, *Mankgūr* zu bekämpfen und zu diesem Zwecke den *Abū-'s Sāg* hinschickte, eingekerkert.

Im Jahre 223 unternahm *al Mu'tašim* seinen Kriegszug gegen die Byzantiner und hierbei befahl *al Afšīn* den rechten Flügel (*Ṭabarī* 1244). Bis zum Jahre 225 müssen die nördlichen Provinzen noch unter seiner Obergewalt gestanden haben. Vom *Buḥārāhudāh* sagt *Ja'qūbī* II, 580 ausdrücklich, daß er von *al Afšīn*, von *Ḥālid ibn Jazīd* dagegen, daß er von *al Mu'tašim* ernannt wurde. Dazwischen steht der unfähige *'Alī ibn al Ḥusain*, welcher, dem Texte *Ja'qūbī's* nach zu urteilen, scheinbar auch noch von *al Afšīn* ernannt worden war. Die Ernennung *Ḥālid ibn Jazīd's*, an der *al Afšīn* unbeteiligt war, wird dann wohl nicht früher als 225 erfolgt sein, diejenige des *Ḥamdūjeh* also auch nicht früher als 225. In diesem selben Jahre wurde *al Afšīn* gefangen gesetzt (*Ṭabarī* III, 1303), 226 starb er (*Ṭabarī* III, 1314).

Unter dem Kalifen *al Wātiq* begannen in Armenien neue Unruhen und der Kalif sandte den bewährten *Ḥālid ibn Jazīd* zum dritten Male in diese Provinz (*Ja'qūbī* II, 588). Nach *Stefan Asoḡik* (Übers. *Emin* 77) geschah das im Jahre 290 arm. = 841 n. Ch. G. = 226/7 H. Sein Kommen verbreitete Schrecken unter der Bevölkerung und die meisten, welche sich empört hatten, versprachen aufs neue, Gehorsam zu halten. Als Herr von Georgien wird an dieser Stelle wieder *Ishāq ibn Ismā'il* genannt, der schon seit 218 diesen Landstrich unter sich hatte. *Ḥālid* starb, als er eben im Begriffe war, diesen *Ishāq ibn Ismā'il* zum Gehorsam zu-

rückzurufen. Er wurde in *Dwin* begraben und an seiner Stelle sein Sohn *Muḥammed ibn Ḥālid* ernannt¹¹ (*Ja'qūbī* II, 588), welcher den Kampf mit den *Šanāriten* und mit *Ishāq ibn Ismā'il* energisch fortführte, letzteren zwang, das Land zu verlassen, und seine Provinz tatkräftig verwaltete.

Moses Kaŕankatwaci (Übers. *Patkanjan* 270) berichtet, daß zwei Jahre nach *Badogī* ein Wüterich, namens *Chazepatgos*, nach Armenien geschickt wurde, der aber nach Verlauf eines Jahres ermordet wurde, worauf sein Sohn ins Land kam. Nach MARQUART, *Osteurop. Streifzüge* 462, kann damit nur *Ḥālid* und sein Sohn gemeint sein. Wenn *Buḥārāhudāh* wirklich erst nach Niederwerfung des Aufstandes des *al Wartānī*, also Anfang 225, zum Statthalter ernannt wurde, wie das aus dem Wortlaut bei *Ja'qūbī* zu folgen scheint¹², dann stimmt das chronologisch genau zu der Angabe des Moses Kaŕankatwaci. *Muḥammed ibn Sulaimān* hätte dann von 220 bis *Muḥarram* 225 den Statthalterposten bekleidet und *Ḥālid* wäre also bald nach *Wātiq's* Thronbesteigung, 227, hingerichtet worden. Daß *Ḥālid* ermordet wurde, stimmt, wie MARQUART hervorhebt, mit der georgischen Chronik überein, nach der *Khalil*, der Sohn des *Izid*, bei seinem dritten Zuge nach Armenien in *Djawakheth* getötet wurde (BROSSET, *Hist. de la Georgie* I, 265, MARQUART, I. I. 408, 462).

Der Kalif *al Mutawakkil* teilte im Jahre 235 (849/50) sein Reich in drei Teile und übergab jeden Teil der Verwaltung eines seiner Söhne. *Ṭabarī* III, 1395, 1402 zufolge, wurden Armenien und *Aderbaigān* zu dem Gebiete des *al Mu'tazz*, welcher außerdem *Ḥurāsān*, *Ṭabaristān* und *Fars* erhielt, geschlagen, *Ja'qūbī* II, 595 zufolge, nebst Syrien dem *Ibrāhīm al Mu'ajjad* anvertraut, welcher nach *Ṭabarī's* Angabe bloß Syrien erhielt.

In den Berichten über die Bekämpfung *Bābaks* ist mehrfach von *Muḥammed ibn*

¹¹ LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam* 345, 346, identifiziert ihn mit *Muḥammed ibn Ḥālid Buḥārāhudāh*, wozu aber gar kein Grund vorliegt.

¹² LAURENT, 345, setzt seine Ernennung erst ins Jahr 840/1, also 226, was meiner Ansicht nach zu spät ist.

al Ba'it ibn Halbas die Rede (vgl. Handes 40, 872). *Ja'qūbī* II, 594 erzählt von ihm, daß er die Landschaft *Maraā* an sich gebracht hatte¹³ und daß der Statthalter von *Aderbaiḡān*, *Hamdūjeh ibn 'Alī ibn al Faḡl as Sa'dī*, welcher, wie oben vermerkt, dem „die Waise“ benannten Statthalter von Armenien nachfolgte, und dessen Statthaltschaft wohl ganz ans Ende von *al Mu'tasims* Kalifat anzusetzen ist, ihn bekriegte und gefangen nach *Sāmarrā* abführte. *Ibn al Ba'it* beklagte sich bei dem Kalifen über *Hamdūjeh*, worauf dieser in den Kerker geworfen, er selbst aber wieder auf freien Fuß gesetzt wurde. Es gelang dem *Ibn al Ba'it*, nach *Marand* zurückzukehren, wo er sich offen gegen den Kalifen empörte. *Tabarī* III, 1380 setzt seine Rückkehr nach *Marand* ins Jahr 234 und berichtet, daß um diese Zeit Statthalter von *Aderbaiḡān* *Muḡammed ibn Hātim ibn Hartama* war, welcher nichts gegen den Rebellen ausrichten konnte. Der Kalif befreite darauf den *Hamdūjeh* aus seiner Haft und ernannte ihn zum Statthalter von *Aderbaiḡān*. *Tabarī* nennt noch mehrere andere Generäle, welche dem *Hamdūjeh*, der mit *Ibn al Ba'it* auch nicht fertig werden konnte, zu Hilfe geschickt wurden. *Ja'qūbī* sagt, daß *Hamdūjeh* in diesem Kriege umkam und daß die Machtstellung des *Ibn al Ba'it* immer mehr zunahm. Die Generäle, die gegen ihn geschickt wurden, hießen *Ja'qūbī* II, 594 zufolge, *Zirek at Turkī* und *'Attāb ibn 'Attāb*¹⁴, während die Statthaltschaft auf *Buḡā* den Jüngeren übertragen wurde. Endlich wurde *Ibn al Ba'it* gefangen genommen und nach *Sāmarrā* gebracht. Nach *Ja'qūbī* geschah das im Jahre 235 und bald darauf soll er gestorben sein.

(Fortsetzung folgt.)

¹³ *Balādūrī* 330 zufolge, gehörte dieser Flecken schon seinem Großvater *Halbas Abū 'l Ba'it*, dessen Sohn *al Bu'it* ihn befestigte, und diese Befestigungen wurden von *Ibn al Ba'it* weiter ausgebaut. Der *'Išma*, von dem oben die Rede war, wird wohl den *Ibn al Ba'it* zeitweilig aus *Marand* verdrängt und dieser sich dann dafür an ihm gerächt haben.

¹⁴ *Tabarī* erwähnt an des letzteren statt einen *Amr ibn Saisal ibn Kāl*, welcher bei *Ja'qūbī* fehlt.

ՍԵՒՆՆՍ ՎՅՆՔԸ

(Շարունակութիւնն):

Գ.

Դարեր շարունակ քաղաքակրթութեան ծառայող հայ ժողովուրդը պարսկա-տաճկական լծի տակ կարծես առժամայէս դադարել էր՝ սեփական մշակոյթ զարգացնելու աշխատանքից: Ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելուց յետոյ, նրա որոշ հատուածը իւր Ֆիզիքականի, նիւթականի արհեստները ձեռք է բերում եւ սկսում թուլացած կուլտուրական աշխատանքը որոշ տեմպով առաջ տանել: Կարծես կուլտուրայի ծարար նրան մի ոյժ է տալիս տանամեակներում ձեռք բերելու՝ դարելով անուշադիր թողածը:

1836 թուի եկեղեցական կազմակերպութիւնը, որ տիրում էր ուսուսաց հաստուածին, դառնում է ազգային ինքնորոշութեան մի կանոնադրութիւն: Հայ մտաւորականը աշխատում է այդ գուռ եկեղեցական կանոնադրութեան տալ նաեւ ազգային ինքնավարութեան գոյն, նրա յուսածներում փնտրում գտնում է կէտեր, որոնց հիման վրայ որ ազգային լեզուն ու գիրը առանց օտար, տիրող պետութեան միջամտութեան, կարող էր զարգացնել: Թեմական ու ծխական դպրոցները, որ սկսում են կազմակերպուել՝ այդ թուից դառնում են ազգային եկեղեցական դպրոցներ: Դպրոցները խայրիստական, վանքական դրութիւնից ելնում են հետզհետէ եւ ստանում աշխարհիկ դպրոցների նկարագիր, բնականաբար գուռ վանական դպրոցները փակւում են:

Դպրոցներն աւարտող սերունդը դառնում է կորիզը հայ նոր կազմուող մտայինների: Եթէ ժիւրգ գարու առաջին քառորդում մտայինները գերազանցապէս հայ հոգեւորականներից էին կազմուում, ապա նոյն գարու կէսից սկսում է առաջ գալ յատուկ հայ աշխարհիկ մտայինների դասը, որոնք իրենց իրենց կրթութիւնը աշխարհիկ դպրոցներում էին ստացել:

Աւելացնենք սրանց վրայ եւ Ռուսաստան պետական դպրոցներում սովորող հայ երիտասարդութիւնը եւ տեսնում ենք, որ յրնթացս 25—30 տարեայ կազմուում է մտայնութեան մի դաս, որի մէջ աշխարհօրէն եւ

աշխարհը ապրելը, եւրոպական գրականութեան ու գիտութեան հետեւելը գերակշռող տեղն է բռնում:

Հպատակ փոքր ժողովրդին հոգեբանօրէն յատուկ է իրենից ուժեղ ու քաղաքակրթուած ժողովրդի իշխանութեան տակ անցնելուց յետոյ, ամէն կերպ աշխատել նմանուել տիրող ժողովրդին, ընդօրինակել նրանից այն ամէնը, ինչ որ գիւրին է եւ արտաքին քաղաքակրթութեան վերաբերեալ: Նիստ ու կացի, զգեստի, լեզուի, յարաբերութիւնների ձեւերը գիւրութեամբ նմանողութեան ճամբով ձեռք է բերում ու հպատակին տիրողից զատող անախորժ տարբերութիւնը նման դէպքում հեշտութեամբ վերանում է: Իր գոյութեան ընթացքում հպատակելու վարժ հայ մարդը այդ նոյն հոգեբանութեանը պիտի հետեւէր, այդ պատմական անհրաժեշտութիւն էր:

Եւ յիշուի 50ական թուականների հայ մարդը, այլեւս պարսկա-տաճկական կնիքից բաւական ազատագրուել էր. գիւղերում, խուլ անկիւններում դեռ կարելի էր տեսնել այդ դարեր տեւող տիրապետութեան հետքերը խօսքերի, բառերի եւ մի քանի բնատեսական սովորութիւնների մէջ:

Մի կողմից կազմուում է աշխարհիկ մտայինների դաս, որոնց մէջ առն առնողը լինում են հիւսիսում, Ռուսաստանի բարձրագոյն կրթարաններում եւ Գորպատի գերմանական ողով գործող համալսարանում սովորողները, միւս կողմից ժողովուրդը արագութեամբ ընդօրինակում է ուստական կենցաղի ձեւերը, եւ ուստ իշխանութիւնն իր հերթին, իր բաղաձայն պաշտօնեաներով եւ պետական հիմնարկութիւններով տարածում է իր քաղաքակրթութիւնը եւ ուստական ազդեցութիւնն ուժեղացնում. ուստացումը սաստկանում է:

Եթէ էջմիածնում կազմուած Սինոդի անդամներից ոմանք իրենց ազդանուան ուստական վերջաւորութիւն են տալիս, եթէ Սինոդում գործավարութիւնը ուստերէն է լինում սկզբի տարիներում, ի՞նչ կարմանք, որ հայ գիւղացին էլ նոյնն անէր եւ հայ մտայինը, հայ քաղաքներին, գիւղից քաղաք դնալով քաղաքավարի դարձածը, աւելի եւս մեծ շարժով դրան հետեւէր:

Այս հոսանքների ազդեցութիւնների հետեւանքն այն է լինում, որ առաջ է գալիս հայ քաղքենիութեան հոսանքն ընդհանրա-

պէս: Քաղքենի մտածմունքը, ըմբռնումը, ապրուստը, աշխարհահայեացքը իր անկուլտուր գրութիւնից կուլտուրականին անցնելու մի շրջան է. քանզոյ հինը, առանց նորը շինելու. քննադատող ամէն ինչ ձեւի՝ եւ ոչ բովանդակութեան տեսակէտից. նիւթական կուլտուրայի երկրպագու, հոգեկան կուլտուրայի զարգացման աշխատանքից խուսափող:

Այս հոսանքը 50ական թուականներից սկսում է եւ շարունակում հետզհետէ ուժեղանալ մանաւանդ 70—80ական թուերին:

Հայ վանքն ու անապատը այլ եւս ի վիճակի չեն լինում իրենց ձեռքում պահելու մտային զարգացման գէղը. այդ անցնում է աշխարհիկ կրթուածներին եւ նրանք հետզհետէ խամբում թռչնում են ու դառնում միայն նիւթականի համար ապրողներ, միայն պատմական յիշատակարաններ կամ գուռ սրբավայրեր, որ հետաքրքիր ճանապարհորդը, կամ ջերմեռանդ աղօթարար կերթայ տեսնելու անցեալի մնացորդները: Հայ վանքի ու անապատի համար սկսում է մի նոր շրջան, շրջան անկման ու հետզհետէ պատմութեան գիրկն անցնելու, որովհետեւ հոգեպէս, մտաւորապէս ապրողներ այլ եւս գրեթէ չեն մտնում վանքեր, ուր մնաց անապատները: Աշխարհիկ գիրն ու գրականութիւնը նոր հոսանքը՝ գրաւել էր բոլորին. վանքում մնում են առաւելապէս նիւթական կենցաղի հոգսին յանձնուածներ, որոնց համար գիտութեամբ, կրօնական ջերմեռանդութեամբ ապրել պահանջ չէր:

Մամուլը՝ հասարակական կարծիքը տարածողը եւ դաստիարակողը, որ անծանօթ էր ժ.Բ. դարու հային, ժ.Թ. դարու կէսից սկսում է գեր խաղալ եւ դառնալ կոնդրօլ բոլոր հասարակական հիմնարկութիւնների, ի թիւս որոնց եւ հայ եկեղեցու, վանքի, անապատի վրայ: Անձանօթ, անախորժ երեւոյթ էր դա հայ նախկին մտայնութեան տէր մարդկանց համար, բայց ստիպուեցան վարժուել²⁰:

Այդ նոյն մամուլի, նորակազմ քաղքենիների հայ մտայինների ազդեցութեան տակ վանական կեանքն էլ սկսում է յարմարուել որոշ խնդիրներում նրանց պահանջներին: Նախ նահապետական մեծ օջախը՝ հայ վանքը, ուր հաշիւը, կշիւրը, հաշուե-

²⁰ Մուրացան, Առաքելուր 226—273 էր.: